

УДК: 314.148; 314.143.

г.ф.н., доц. Якубов Ўткир Шермамович,
ўқ. Холиқов Насриддин Абдукаримович,
ўқ. Шомуродов Соатмурод Турдиевич
Термиз давлат педагогика институти

ДЕМОГРАФИК ЎТИШ НАЗАРИЯСИ ТАРИХИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Резюме. Мазкур мақолада демографик жараёнларнинг ривожланиш тарихи, демография ва шу доирада тадқиқот олиб борган олимларнинг тарихий ва замонавий ёндошувлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар. Демографик ўтиш, демографик инқлоб, демографик танглик, “демографик совға”, ибтидоий режим, оралик демографик режим, замонавий режим.

Ph.D., Associate Professor Yakubov Utkir Shermamatovich,
teacher Khalikov Nasriddin Abdulkarimovich,
teacher Shomurodov Saatmurod Turdievich
Termez State Pedagogical Institute

THOUGHTS ON THE HISTORY OF DEMOGRAPHIC TRANSITION THEORY

Summary. This article examines the history of the development of demographic processes, demography, as well as the historical and modern approaches of scientists who conducted research in this area.

Keywords. Demographic transition, demographic revolution, demographic crisis, “demographic gift”, primitive regime, intermediate demographic regime, modern regime.

Кириш. Демографик ўтиш ёки демографик инқилоб 18 – аср охирида бошланган ва ҳали тугалланмаган энг муҳим дунёвий ва тарихий ўзгаришдир. Унинг маъноси инсоният авлодларини янгилашининг абадий жараёни кечаётган туб ўзгаришлардадир. Инсоният тарихи бундай ўзгаришларни ҳали бошидан кечирмаган бир пайтда аҳолининг кескин ортиши янги демографик вазиятни қарор топтирган. Мазкур вазият билан боғлиқ назарий тушунчалар 20 – асрнинг биринчи ўн йилликларида бошланган.

Тадқиқот методлари. Мақолани тайёрлашда омилларни таҳлил қилиш усули (табiiй омиллар, иқтисодий омиллар, демографик омиллар, этник омиллар) тарихий қиёслаш усулиларидан фойдаланилди.

Муҳокама ва мулоҳазалар. Демографик ўтиш назариясининг ривожланиши доирасида биринчи қадамлар одатда француз демографи Адольф Ландри ва америкалик демограф Уоррен Томпсоннинг исмлари билан боғлиқ. Айнан, Ландри "демографик инқилоб" атамасини таклиф қилган.

"Демографик ўтиш" атамаси кейинроқ пайдо бўлган — бу ҳақда биринчи марта 1945 йилда америкалик демограф Френка Нотштейннинг мақоласида айтиб ўтилган. Шу

билан бирга, "демографик ўтиш" атамаси сотсиолог ва демограф Кингсли Девиснинг мақоласи сарлавҳасида ҳам пайдо бўлган. Олим Нотштейн билан бир хил ғояларни ишлаб чиққан, шунингдек, "ўтиш" нинг асосий ғояси бўлган "янги демографик мувозанат"га ўтиш ғоясини аниқ шакллантирган. Бу Ландрига туюлганидек, депопуляция хавфини туғдирадиган унумдорлик ва ўлим мувозанатининг хавfli йўқолиши эмас, балки ўлим балансининг бир туридан бошқасига ўтиши, "аввалгисига қараганда камроқ йўқотиш" демакдир. "Демографик мувозанатнинг янги тури абадий кўпайиш занжиридан катта миқдордаги энергияни, бошқа ҳаётий вазифаларни ҳал қилишга сарфланиши мумкин бўлган энергияни чиқарди" ва шунинг учун "инсон самарадорлигининг ажойиб ютуғи" - деган маънони англатади[1].

Бу умумий маънода демографик ўтиш назариясининг каноник тарихи, аммо уни батафсил деб ҳисоблаш қийин. Таажжубли томони шундаки, ўтиш назариячиларининг ҳеч бири инглиз олими Герберт Спенсернинг ғоялари билан ҳисоблашмаган. 19 – аср ўрталарида Герберт Спенсер назарий мулоҳазаларга асосланиб, "туғилиш даражаси каби" деган хулосага келди ... ўлим натижасида аҳолининг пасайишини мувозанатлаш учун етарли эмасми, аҳоли ўсишда давом этади... Ўзгаришлар кўпайиш тезлиги йўқ бўлиб кетиш тезлигига тенг бўлмагунча тўхтата олмайди; бошқача қилиб айтганда, ҳар бир жуфтлик ўртача иккита болани улғайтирмагунларича, улар ҳеч қачон тўхтамайди. "Туғилиш ва ўлимнинг янги мувозанатига ўтиш" ғояси Спенсер томонидан мутлақо аниқ шакллантирилган [2].

Тахминан 100 йиллик ривожланиш давомида (Агар Адольф Ландрининг, кейинчалик унинг китобига киритилган мақоласини ҳисобга олсак) демографик ўтиш назарияси жуда кенг эътирофларга сазовор бўлган. Унинг назарияси доимий равишда барча даражадаги демографик жараёнларни тушунтириш ва прогнозлашда қўлланилган — маҳаллийдан глобалгача ва вақти-вақти билан пайдо бўладиган танқидларга қарамай, уни нотўғри, эскирган ва ўзини оқламаган ғоя деб эълон қилишга ҳаракат қилишган [3]. Бирок унинг назарияси шубҳасиз, энг нуфузли ижтимоий назариялардан бири бўлиб, ўша пайтда Д. Коугил ишонганидек, фақат ўртача даражада эмас, муҳим аҳамиятга эга назариялардан биридир.

Демографик ўтиш тушунчаларининг умумий элементи - учта асосий тарихий босқичга (жамиятининг иқтисодий ўзлаштириши, аграр ва саноат) мос келадиган демографик ривожланишни даврийлаштириш. Шу билан бирга, демографик тушунчалар дастлабки шартлари ва аҳолининг кўпайиш турларининг ижтимоий шартларини таҳлил қилиш методологияси билан фарқланади. Бу, шунингдек, демографик ўтишнинг сабаблари ва омиллари, унинг механизми, якуний натижаси ва универсаллик даражаси тўғрисида турли хил қарашларни асослайди[4].

Ўтиш жараёнида қуйидаги 4 босқич ажратилади:

Биринчи босқич умумий туғилиш даражасининг пасайишига қараганда тезроқ ўлимнинг умумий даражасининг пасайиши билан тавсифланади, бунинг натижасида табиий ўсиш суръати ошиб, тарихий максимал даражага этади.

Иккинчи босқичда ўлим даражаси пасайишда давом этади, аммо туғилиш даражаси ҳам пасайишни бошлайди, натижада ўсиш суръати секинлашади.

Учинчи босқич ўлим даражасининг маълум бир даражада ўсиши билан тавсифланади, бу аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришларни ҳосил қилади, натижада катта

ёшдаги одамлар фоизининг ошиши ва аҳолининг қариши кузатилади, бир вақтнинг ўзида туғилиш даражаси секинлашади.

Тўртинчи ва охириги босқич туғилиш ва ўлимни бир хил даражада барқарорлаштиришни англатади – бунда умумий туғилиш ва ўлим кўрсаткичларининг кийматлари бир бирига яқинлашади. Бу шуни англатадики, демографик ўтиш назариясида турли хил кўпайиш турларининг хусусиятлари туғилиш ва ўлим нисбатига асосланади[5].

Демографик ўтиш назарияси дунёнинг етакчи демографлари, шунингдек йирик халқаро ташкилотлар (масалан, БМТ)томонидан тан олинган назариялардан биридир. Демографик ўтишнинг янада кенг ва батафсил таърифлари мавжуд. Кўпинча куйидаги таърифни учратиш мумкин: "демографик ўтиш-бу юқори ўлим ва юқори туғилишдан туғилиш ҳамда ўлим кўрсаткичларининг пасайишига ўтиш демакдир". Бироқ, биз бундай таърифдан тўлиқ қониқиш ололмаймиз чунки глобал жамиятдаги сон ва сифат ўзгаришлари доимо диққат доирасида бўлолмайди.

Турли муаллифлар ўтиш босқичларининг бошқа сонини (иккитадан бешгача) ажратиш кўрсатишади ва баъзида ҳатто бир хил босқичларнинг хусусиятларида фарк қилади. Аммо демографик ўтиш назариясининг назариётчилари ва тарафдорлари бу фарқлар концепсияга зид эмас, чунки улар "фундаментал" характерга эга эмас деб ҳисоблашади[6].

Блум ва Уилямсон демографик ўтишни юқори туғилиш ва ўлим кўрсаткичларини пастки даражага тушиши деб билишган. Ўтиш даври бошланиши билан ўлим даражаси пасайишни бошлайди, туғилиш даражаси эса ўтиш давридан олдинги даражада қолади. Кейинчалик, ўтишнинг иккинчи босқичи бошланади ва туғилиш даражаси пасайишни бошлайди. Ниҳоят, туғилиш ҳам, ўлим ҳам яна пасаяди, тобора турғун яъни ҳаракатсиз бўлиб қолади. Ўлим ва туғилишнинг пасайиши демографик ўзгаришлар бошланган вақтдан орқада қолиши аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришларга олиб келади. Демографик ўтиш замонавий ривожланаётган дунёда демографик ўзгаришларни шакллантиришнинг асосий механизми бўлса-да, унинг камчиликлари ҳам бор. Демографик ўтиш – ўтиш давридан кейинги даврда статсионар ўлим ва туғилиш кўрсаткичларини назарда тутати. Соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислоҳатлар одамларнинг умр кўриш давомийлигини ошириш учун хизмат қилади. Нафақат ривожланган мамлакатларда, балки кўплаб ривожланаётган мамлакатларда ҳам бир аёлга нисбатантўғри келадиган туғилиш даражаси аҳолининг янгиланиш даражасидан пастга тушган, бу **"иккинчи туғилиш инқилоби"** деб аталган. Гарчи умр кўриш давомийлигининг ошиши ва туғилишнинг пасайиши аҳоли ўсиши нуқтаи назаридан қарама-қарши тушунчалар бўлиб, бир вақтда ҳар икки ҳолатнинг содир бўлиши ғайри табиий ҳолат бўлсада ва маълум даражада бир-бирини қопласа ҳам, улар биргаликда аҳолининг ёш тақсимотини тартибга солади[7].

Демографик ўтиш тизимидаги ўзгариш, демографик энергияни йўқотиш (табиий ўсишнинг юқорилиги ва ўлим) билан боғлиқ бўлган "диссипатив" тизимдан ушбу энергияни "тежамкор" тизимга ўтиш (табиий ўсишнинг пасайиши ва ўлим) сифатида тавсифлаш мумкин. Инсоннинг ўзи биологик маънода ўзгармайди, лекин инсон популяциясининг кўпайиш хусусиятлари туб ўзгаришларга учрайди ва улар ҳам турнинг ўзига хос хусусиятларига тегишлидир[8].

Маълумотларга кўра, Европа минтақасидаги мамлакатларнинг аксарияти демографик ўтишнинг 4-босқичига етиб келган деган хулосага келиш мумкин. Уларнинг

кўпчилигида туғилиш ва ўлимнинг пасайиши, умумий умр кўриш давомийлигининг ошиши, болалар улушининг пасайиши ва меҳнатга лаёқатли ёшдаги улушнинг аста-секин пасайиши ҳамда кекса одамлар улушининг кўпайиши кузатилади.

Юқори ўлим ва туғилишнинг юқорилиги ўртасидаги узоқ муддатли мувозанатда бўлиши шарт бўлмаган паст ўлим ва туғилишга ўтишни назарда тутадиган демографик ўтиш назарияси, иккита шарт бажарилган тақдирда, этарли назарий асосга эга бўлади. **Биринчидан**, инсоннинг ўз ҳолатини идрок етиши ва ўзгаришлар йўналишига таъсир қилиш учун кейинги жараённинг бир қисми сифатида қабул қилинади. **Иккинчидан**, ишлаб чиқариш режимининг ўзгаришига, иқтисодий ва ижтимоий-демографик ўзгаришларнинг ўзаро таъсирига, шунингдек, аҳоли жон бошига реал даромадларнинг доимий ўсишига кўпроқ эътибор қаратилишига боғлиқ[9].

Ўртача умр кўришнинг ўсиши асосан катта ёшдагиларнинг умр кўриш ёшининг ортишига боғлиқ бўлса, меҳнатга лаёқатли аҳоли сони эмас, балки кекса одамлар, қоида тариқасида нафақахўрлар сони ортади. Пенсияларнинг ҳаётларини яхшилаш, шу жумладан тиббий ёрдамни таъминлаш учун аҳолининг ишчи қисмидан йиғиладиган пул ўтказмаларига жуда боғлиқ.

Шундай қилиб, кекса ёшдагилар ўлимининг пасайиши туфайли умр кўриш давомийлигининг ошиши, ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги иқтисодий мувозанатни бузиши табиий, бу эса ўз навбатида давлат сиёсати учун узоқ муддатли курашни, ислохотларни, ёшлар бандлигини ошириш каби муаммоларни келтириб чиқаради.

Дастлабки демографик ўтиш жамиятга сиёсий чора-тадбирларни талаб қилмасдан жон бошига юқори даромадлар кўринишидаги “демографик совға”ни тақдим этди, аммо янги демографик ўтиш, агар жамият умр кўриш давомийлигининг ошиши ва фаровонликнинг ошиши ўртасидаги ижобий муносабатни сақламоқчи бўлса, сиёсий жиҳатдан мураккаб қарорларни қабул қилишни талаб қилади

Шуни тан олиш керакки, собиқ “Совет Иттифоқи”да бир қатор олимлар А. Я.Кваша, А. Г. Волков, А. Г. Вишневский, Я.Н. Гузевати, Н. Б. Баркалов ва бошқалар демографик ўтиш назариясини ўрганиш доирасида ўзларининг холис ғояларини илгари сурган. Масалан, А. Г. Вишневский “Демографик ўтиш–бу жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, демографик туб ўзгаришлар натижасида шартли “А” нуқтадан “Б” нуқтасига ўзгартириш”- дея таъкидлайди.

Хусусан, А. Г. Вишневский аргумент сифатида ижтимоий тизимдан автономия ва сотсиализм шароитида ҳам, капитализм даврида ҳам содир бўладиган демографик жараёнларнинг универсаллиги нуқтаи назарини келтирди-бу капиталистик ва сотсиалистикани ажратиш одат бўлган давр учун жуда жасур баёнот еди.

Демография назариясига бағишланган замонавий демографик асарларда кам тилга олинган инглиз файласуфи ва сотсиологи – Г. Спенсернинг хизматлари ҳам катта бўлиб, унинг ҳиссаси ҳақида тўхтилиб ўтиш лозим. Спенсернинг қарашлари демографларнинг кўпроқ эътиборига лойиқдир – тарихий ёдгорлик сифатида эмас, балки ўз давридан анча олдинда ва замонавий демографик назарияда ғоялар доираси сифатида муҳим ўрин егаллашга қодир.

А. Г. Вишневскийнинг “Герберт Спенсер – демографик ўтиш назариясининг нутиланган отаси” мақоласидан Спенсерга мурожаат қилган ҳолда ихтибос:

"Спеснернинг туғилиш даражаси ўлим натижасида унинг пасайишини мувозанатлаш учун етарли экан, аҳоли кўпайишда давом этади... Ўзгаришлар кўпайиш тезлиги ўлим тезлигига тенг бўлмагунча тўхтамайди; бошқача қилиб айтганда, ҳар бир жуфтлик ўртacha иккита болани улғайтирмагунча, ўзгаришлар ҳеч қачон тўхтамайди"[10].

Демографик ўтиш назариясининг умумийтироф етилган асосчиларидан олдин илмий доираларда демографик жараёнларнинг "табиий" мувозанати ҳақида фикрлар мавжуд бўлган. Мамлакатлар ёки давлатларда демографик жараёнлар ривожланишининг турли босқичлари ҳақидаги классик ва таниқли ғоя, яъни "демографик инқилоб" атамаси А. Ландрининг 1909 ва 1934 йилларда пайдо бўлган ва у "демографик режим" -деб ишлатилган. Шундай қилиб, А. Ландри уни 3 босқичга ажратади:

Биринчи босқич - "ибтидоий режим" бўлиб, унда аҳолининг ўсиши жамиятни озиқ-овқат билан таъминлаш соҳасидаги муваффақиятлар ҳамда муваффақиясизликлар билан боғлиқлигини изоҳлайди.

Иккинчи босқич - "оралиқ демографик режим" бўлиб, мазкур режим шароитида аҳолининг ўсишига иқтисодий тараққиёт таъсир кўрсатиши, ўлим тез суръатлар билан пасайиши ва туғилишнинг пасайиши ҳам сезиларли даражада бўлиши ва туғилиш кўрсаткичлари ўлимга қараганда анча паст суръатларда кечишини таъкидлайди.

Учинчи босқич - "замонавий давр". Ушбу режим туғилишнинг паст даражаси бўлиб, ўлимнинг янада пасайиши ва туғилишни оммавий назорат қилишнинг кенг кўламли тенденцияси билан изоҳланади.

М.С.Бетный (1972) нинг таъкидлашича, бунда аҳолининг ўртacha умр кўриши муҳим ўрин тутгани ҳолда, туғилиш шу даражада камаядики, натижада аҳолининг умумий ўлим коеффитсиенти аҳоли туғилиш коеффитсиентининг ўсишига сабаб бўлади. Умумий ҳолатда аҳоли сони камаяди. Агар кўрсатилган демографик вазиятда ўзгариш юзага келса, аҳолининг кўпайишига бошқа омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, 1990 йилларда кейинги Россия аҳолисининг қайта барпо бўлишида шундай ўзгариш содир бўлди.

Хулоса. Шундай қилиб, А.Ландри (1934) томонидан киритилган «демографик инқилоб» тушунчаси ҳозирги пайтда аҳоли қайта барпо бўлишининг самарали ҳаракати сифатида изоҳланади. Бу ёндашув А.Г.Вишневскийнинг 1976 ҳамда 1982 йиллардаги монографияларида кенг ёритилган бўлиб, унда аҳоли қайта барпо бўлиши 3 та асосий тарихий типга ажратилади: архетип, анъанавий ва замонавий типлар. Унга кўра, бир типдан иккинчисига ўтиш инқилобий босқич сифатида изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Cowgill D.O. (1970). Transition theory as a general population theory // Social Demography. N.J.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs: 627-633.
2. Spencer H. (1852). A Theory of population, deduced from the general law of animal fertility. The Westminster Review, 57 [New Series, I(II)], 468-501.
3. Cowgill D.O. (1970). Transition theory as a general population theory // Social Demography. N.J.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs: 627-633.
4. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред.Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.

5. Вишневский, А.Г. Избранные демографические труды: В 2 т. Т.1. Демографическая теория и демографическая история / А.Г. Вишневский. – М.: Наука, 2005. – 368 с.
6. Злотников, А.Г. Демографические идеи и концепции / А.Г. Злотников. – Минск : Право и экономика, 2014. – 388 с. – (Серия «Гуманитарные науки»)
7. Bloom D.E., Williamson J.G. (1998). Demographic transitions and economic miracles in emerging Asia. *World Bank Economic Review*, 12(3), 419-55.
8. Вишневский А.Г. Демографический переход и гипотеза гиперболического роста населения. *Демографическое обозрение*. 2018. Том 5, №1: 64-105
9. Эгглстон К.Н., Фукс В.Р. Новый демографический переход: наибольший прирост продолжительности жизни в настоящее время происходит за счет старших возрастов. *Демографическое обозрение*. 2019. Том 6, №4:128-182.
10. Вишневский А.Г. Герберт Спенсер – забытый отец теории демографического перехода //Москва: *Демографическое обозрение*. 2019. № 1 (6). С. 8.